
พระมหาอุปราชา ในลิลิตตะเลงพ่าย

บุพร แสงทักษิณ

ผู้ที่เคยอ่านประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารไทยย่อมจำได้ว่า สงครามครั้งสำคัญ
ครั้งหนึ่งระหว่างไทยกับพม่าในสมัยอยุธยา คือ สงครามยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวร
กับพระมหาอุปราชา ชัยชนะของพระมหาษัตริย์ไทยที่มีต่อราชศัตรูในครั้งนั้น ได้ก่อให้เกิด
ความภูมิใจแก่ประชาชนชาวไทยตั้งแต่อดีตมาจนปัจจุบัน นับตั้งแต่นั้นมา ยังไม่เคยมีสงคราม
ยุทธหัตถีอันยิ่งใหญ่เยี่ยงนี้อีกเลย สมเด็จพระราชดำรัสตอนหนึ่งของสมเด็จพระนเรศวรครั้ง
ตรัสชวนเชิญพระมหาอุปราชาให้ทรงกระทำยุทธหัตถีตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ “ลิลิตตะเลง
พ่าย” ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า

“หัตถีรณเรศอ้าว	อวสาน นินา
นับอนาคตกาล	ห่อนพ้อง
ชัตติยายุทธบรรหาร	คชคู่ กันแฮ
คงแต่เผื่อพี่น้อง	ตราบฟ้าดินเกษย์”

การทำสงครามยุทธหัตถีต่างจากสงครามธรรมดา เป็นการแสดงให้เห็นถึง
ถึงความเป็นยอดคนกรบอย่างแท้จริงของจอมทัพ เพราะเป็นการต่อสู้ซึ่งๆ หน้า ตัวต่อตัว ต้อง
อาศัยความสามารถส่วนตัว แม้จะมีบริวารแวดล้อมแต่ก็อาจจะช่วยได้ไม่ทันทั่วทั้งที่ในกรณีถ้า
เกิดพลาดพลั้ง ประเทศไทยได้เคยมีสงครามยุทธหัตถีเกิดขึ้นหลายครั้งเช่น ในสมัยสุโขทัย
ได้แก่สงครามยุทธหัตถีระหว่างพ่อขุนรามคำแหงกับขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ในครั้งนั้นไทย
เราเป็นฝ่ายมีชัยชนะ ต่อมาในสมัยอยุธยา ได้แก่สงครามยุทธหัตถีในรัชกาลสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิ สงครามครั้งนั้นเราต้องสูญเสียวีรกษัตริย์ไปคือ สมเด็จพระศรีสุริโยทัย ซึ่งถูกพระ
เจ้าแปรฟันด้วยพระแสงของ้าวต้องพระอึ่งสาขาคั่นพระชนม์กับคอช้าง แม้พระราชโอรสทั้ง
สองพระองค์คือ พระราเมศวรและพระมหินทราธิราชจะทรงถลันเข้าช่วยแต่ก็ไม่ทันทั่วทั้งที่ จาก
สงครามครั้งนั้นมาถึงสงครามยุทธหัตถีครั้งสำคัญยิ่งระหว่างสมเด็จพระนเรศวรกับพระมหา
อุปราชา ทั้งสองพระองค์ทรงเป็นคู่ต่อสู้ที่คู่ควรกันอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากพระประวัติว่า
ทรงมีชันษาใกล้เคียงกัน ทรงดำรงตำแหน่งมหาอุปราชาเช่นกัน ได้ทรงผ่านการสงครามมาแล้ว
อย่างโชกโชนจนกล่าวได้ว่า ทั้งสองพระองค์เปรียบเสมือนพระหัตถ์ขวาของพระราชบิดา เป็น

ที่น่าสังเกตอย่างยิ่งว่า ทรงสืบเชื้อสายมาจากยอวีรภษัตริย์และวีรภษัตริย์ของทั้งสองประเทศ คือ สมเด็จพระนเรศวรทรงมีน้ำพระทัยกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว และทรงแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ได้อย่างฉับไวเยี่ยงสมเด็จพระศรีสุริโยทัยซึ่งเป็นสมเด็จพระอัยยิก้าฝ่ายพระมหากษัตริย์ราชานั้นเล่า ก็ทรงเป็นพระราชนัดตาของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองผู้มีกฤษฎาธิการแผ่พระเดชานุภาพไปทั่ว ทศทิศ ด้วยเหตุนี้เราจึงกล่าวได้อย่างเต็มปากว่า ผู้ที่ได้รับชัยชนะในครั้งนั้นย่อมเป็นผู้ควรแก่ การสรรเสริญยกย่องว่ามีพระปรีชาสามารถเป็นอย่างเยี่ยม ส่วนผู้แพ้ก็ควรแก่การได้รับความ เห็นใจว่าได้ทรงทำหน้าที่สมกับความเป็นชาติไทยอย่างสมบูรณ์ แต่เนื่องจากต้องเผชิญกับคู่ต่อสู้ ที่เหนือกว่าจึงต้องได้รับความพราชัยในที่สุด

เป็นที่ทราบกันดีว่า เรื่อง “ลิลิตตะเลงพ่าย” นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม พระปรมาภิไธยชิโนรสได้ทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อยอพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทั้งได้ ทรงแจ้งพระประสงค์ไว้ในรายตอนต้นเรื่องว่า

“จักดำเนินในเบื้อง เรื่องราชพงศาวดาร บรรหารเหตุแผ่นดิน ชูพระยศเจ้าหล้า อยู่คู่ฟ้าคู่ดิน เจกเพลงพิณไพเราะ เสนาะสอดสำนาค เป็นศุภสารเสาวนิศ เสนอบัณฑิต ทวยผอง เชิญช่วยตรองตริเติม เถลิงพระเกียรติผ่านแผ้ว เจ้าจักรพรรดิแผ่นดินสยาม สมญานามฤๅบศ นเรศวรนรินทร์.....” ยังทรงกล่าวไว้ในโคลงท้ายเรื่องบทหนึ่งว่า

เสด็จแสงดงพระยศเจ้า	จอมอยุธยาเอ๋ย
องค์อัครสมมุติ	เทพไท
นเรศวรรัตนมกุฏ	เกศภษัตริย์ สยามฤา
หวังอยู่คู่เรศไว้	ฟากฟ้าดินเฉลิม

ผู้ที่เคยอ่านลิลิตตะเลงพ่ายแล้วคงเห็นพ้องกับผู้เขียนว่า กรมพระปรมาภิไธยชิโนรส ทรงประสบผลสำเร็จอย่างงดงามสมดังพระทัยปรารถนา เพราะคนไทยจะรู้สึกภูมิใจที่มีพระมหา กษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถในการสงคราม อันทั้งทรงตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม และ จักรพรรดิวัตร ๑๒ ประการ ซึ่งยังผลให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขโดยทั่วหน้า ในขณะที่ เดียวกันจะสังเกตเห็นได้ว่า ตลอดเวลาที่กรมพระปรมาภิไธยชิโนรสทรงมุ่งจะสรรเสริญพระ-

เกียรติสมเด็จพระนเรศวรนั้น พระองค์มิได้ทรงทับถมหรือดูแคลนฝ่ายราชศัตรูแต่อย่างใด ทรงกันขำกลับทรงพยายามยกย่องพระมหาอุปราชในแทบทุกด้าน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความรู้สึกว่า พระมหาอุปราชนั้นทรงกอบปร้ไปด้วยลักษณะชายชาตินักรบ ดังนั้นการที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสามารถเอาชนะชนะได้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระบุญญาภินิหารและพระเดชานุภาพที่เหนือกว่า การที่กรมพระปรมานุชิตทรงใช้กลวิธีที่ลึกซึ้งเยี่ยงนี้ ทำให้พระประสงค์ที่จะยอพระเกียรติยศไทยสัมฤทธิ์ผลยิ่งขึ้น อนุนสนธิจากข้อสังเกตดังกล่าวทำให้ผู้เขียนพิจารณาถึงบทบาทของพระมหาอุปราชในลิลิตตะเลงพ่ายโดยละเอียดก็พบว่า พระมหาอุปราชในลิลิตตะเลงพ่ายนั้นแตกต่างจากที่เคยได้อ่านจากพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสร้างพระมหาอุปราชในลิลิตเรื่องนี้ได้เยี่ยงคนที่มีเลือกเนื้อ มีชีวิตชีวา อ่านแล้วจะเข้าใจและรู้ถึงสภาพจิตใจ ความรู้สึกนึกคิดของพระมหาอุปราชได้อย่างแจ่มแจ้ง ทั้งผู้เขียนจะได้ถ่ายทอดบุคลิกลักษณะของพระมหาอุปราชตามที่กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงนิพนธ์ไว้ในลิลิตดังกล่าวต่อไป

พระมหาอุปราชตามที่ปรากฏในพงศาวดาร จะเห็นได้ว่าทรงเป็นกำลังสำคัญของพระเจ้าหงสาวดีนั้นแทบจะนอง (พระราชโอรสของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง) ทรงช่วยพระราชบิดาในการศึกหลายครั้งหลายหน ซึ่งในบางครั้งได้ทรงมีโอกาสแสดงฝีมือหัตถ์คู่กับสมเด็จพระนเรศวร แต่ก็เป็นทีที่ประจักษ์ว่าทรงเป็นรอง สงครามครั้งที่ทำให้พระมหาอุปราชทรงหวนเกรงพระเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรคือ สงครามเมืองรุมและเมืองก่งซึ่งเป็นเมืองขึ้นของหงสาวดี เมืองรุมและเมืองก่งเกิดแข็งเมืองขึ้นในระยที่พระเจ้าหงสาวดีนั้นแทบจะเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ใหม่ ๆ ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จยกทัพไปช่วย ในสงครามครั้งนั้น กองทัพที่ยกไปมี ๓ ทัพ คือ ทัพสมเด็จพระนเรศวร พระมหาอุปราช และพระสังขทัต ต่างผลัดกันรบคนละวัน ปรากฏว่าทัพพระมหาอุปราชและทัพพระสังขทัตไม่สามารถตีหักเอาเมืองได้ แต่ด้วยพระปรีชาสามารถและพระสติปัญญาอันเฉลิวยลลาค สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงตีเมืองรุมและเมืองก่งได้ พร้อมทั้งจับเจ้าเมืองมาถวายพระเจ้าหงสาวดี

นอกจากนี้ยังมีสงครามอีกครั้งหนึ่งที่ทำให้พระมหาอุปราชขาดพระเดชานุภาพของพระนเรศวร คือครั้งที่พระเจ้าหงสาวดีทรงลงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกทัพไปช่วยทำ

สงครามโดยอ้างว่ากรุงรัตนบุรีจะมาเป็นกบฏ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จถึงเมืองแครง พระเจ้ากรุงหงสาวดีทรงออกอุบายที่จะลอบปลงพระชนม์เสีย แต่แผนการก็ต้องล้มเหลวเพราะพระยาเกียรติพระยารามบอกความลับแก่พระมหาเถรคันฉ่อง พระมหาเถรคันฉ่องจึงได้นำความกราบบังคมทูลสมเด็จพระนเรศวร เป็นเหตุให้พระองค์ทรงพระสุรรณถึงการหลั่งอุกธารประกาศอิสรภาพ ไม่เป็นไมตรีต่อพม่าอีกต่อไป แล้วเสด็จยกทัพข้ามแม่น้ำสะโตง พระเจ้าหงสาวดีตรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาส่งไปจนถึงฝั่งแม่น้ำสะโตง สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงพระแสงงนกล้ายาวเกาทัณฑ์ข้ามแม่น้ำสะโตง ถูกแม่ทัพพม่าตายทำให้พระมหาอุปราชาลี้ภัยหว่นในพระบุญญาบารมีของพระนเรศวรยิ่งนัก เพราะแม่น้ำสะโตงนั้นกว้างเหลือกำลังปืนที่จะยิงได้ถึง จึงเสด็จยกทัพกลับไม่คิดติดตามอีกต่อไป

จากสงครามครั้งต่าง ๆ ที่ผ่านมามีทำให้พระเจ้าหงสาวดีทรงพระวิตกมาก เกรงว่าในภายหน้าสมเด็จพระนเรศวรจะทรงเป็นเสี้ยนหนามของแผ่นดินซึ่งยากแก่การปราบปราม จึงทรงหาทางจะกำจัดพระองค์ให้ได้ ดังนั้นเมื่อทราบข่าวว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชสวรรคต ก็ทรงคาดการณ์ว่ากรุงศรีอยุธยาจะวุ่นวายอันเกิดจากการชิงราชสมบัติระหว่างสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ จึงมีพระราชดำริจะส่งทัพไปคุกคาม ถ้าเห็นได้ก็ให้โจมตีกรุงศรีอยุธยาเสียเลย จุดนี้เป็นจุดเริ่มบทบาทของพระมหาอุปราชานิลิตตะเลงพ่าย เมื่อพระเจ้าหงสาวดีตรัสปรึกษาเหล่าเสนาอำมาตย์แล้ว จึงตรัสใช้ให้พระมหาอุปราชาทรงเป็นแม่ทัพยกไปกรุงศรีอยุธยา พระมหาอุปราชาคงตอบว่า

“ข่อยผู้ข้าบาทหงส์ ไท้ครครกทำนาย หายพระเคราะห์ถึงมาต”

พระเจ้าหงสาวดีทรงมีปมค้อยอยู่แล้วที่พระราชโอรสไม่มีพระปรีชาสามารถเท่าสมเด็จพระนเรศวร ทำสงครามครั้งใดก็เห็นได้ว่าเป็นรองอยู่เสมอ เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนที่ผู้เป็นบิดาย่อมปรารถนาจะเห็นบุตรของตนดีเด่นเหนือกว่าบุตรผู้อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าอยู่ในวัยใกล้เคียงกัน ก็ยิ่งเปรียบเทียบกันเห็นได้ชัด เมื่อพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังคำทูลของพระมหาอุปราชาก็แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าไม่ทรงมั่นใจพระทัยในพระองค์เอง มีพระทัยหวาดหว่น ย่อมจะทรงกริ้วมากเป็นธรรมดา พระองค์จึงตรัสตอบพระราชโอรสด้วยถ้อยคำที่รุนแรงสะใจ ซึ่งถ้าพิจารณาแล้วอีกนัยหนึ่งก็เพื่อจะสนองความรู้สึกภายในของพระองค์ด้วยที่มีพระ-

ราชโอรสไม่ได้ตั้งพระทัยเช่นคนอื่นว่า

“เจ้าอยุธยาธิบดี ล้วนยงยุทธเชี่ยวชาญ หารหักศึกับมียอ ต่อสู้กับมียอน
ไปพักวนคำใช้ ไห้หวงห้าม แม้นเจ้าคร้ามเกราะหักจาง จงอย่ายุทธยุทธนา เอาพัทธาสตรี
สวมอินทรีสร้างเกราะห้”

จะเห็นได้ว่าทำนองเสียงของพระราชดำรัสแสดงให้เห็นถึงความผิดหวัง โทมัส
น้อยพระทัยมากเพียงใด ถ้อยคำจึงพร่งพรอออกมาด้วยพระอารมณ์และความรู้สึกที่รุนแรงโดย
ไม่ได้ทรงคำนึงถึงผลดีหรือผลเสีย ทั้งๆที่ในขณะนั้นมีเหล่าข้าราชการบริพาร เสนาอำมาตย์
หมอบเฝ้าอยู่เต็มไปหมดไม่ได้ทรงเห็นแก่พระพักตร์และความรู้สึกของพระราชโอรสแต่อย่างใด
ผู้อ่านจะเห็นภาพพระมหาอุปราชาค่อนแสร้งจากการบรรยายได้อย่างชัดเจนว่า “เสนอประมาณ
มาตย์มวลด นวลพระพักตร์ผ่องเผือก เลือดสดหลมหกคลา”

เมื่อเหตุการณ์ออกมาในลักษณะนี้ก็ย่อมจะเป็นเครื่องแนะชี้ทางให้แก่พระมหาอุป-
ราชาแล้วว่าควรจะปฏิบัติพระองค์ต่อไปเช่นไร พระองค์ต้องทรงยอมรับพระราชบัญชาโดย
หลีกเลี่ยงมิได้เพื่อเป็นการแสดงกตัญญูทูลทอพระราชบิดา และเพื่อเป็นการรักษาพระ
พักตร์ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งพระยุพราชมิให้เป็นที่ครหาของคนทั่วไปได้ แต่ถึงกระนั้น
พระองค์ก็อยู่ในลักษณะ “เกรียมอระราชไหม้ หม่นเศร้าศรีสลาย อยู่หน้า”

ผู้ที่ยังอยู่ในวัยหนุ่ม กอปรไปด้วยยศศักดิ์ ศฤงคาร เหล่าข้าราชการบริพาร สนม
นางในแวดล้อมเยี่ยงพระมหาอุปราชานั้น จะรู้สึกอย่างไรเมื่อจะต้องไปทำสงครามทั้งๆที่ทรงรู้
ว่าอยู่ในช่วงที่พระชะตาถึงมาต ตามธรรมดาจึงจ้องทักก็ยิ่งซังก แต่เป็นถึงโอรในราช-
สำนักซึ่งเชื่อถือได้ ก็ย่อมจะทำให้หวนพระทัย ยิ่งกว่านั้นยังทรงรู้ว่าต้องไปทำสงครามกับผู้ที่
ตนเคยรู้ฤทธิ์เดชมาแล้วหลายครั้งเยี่ยงสมเด็จพระนเรศวรอีกด้วย สิ่งเหล่านี้อาจเป็นเครื่องบั่น
ทอนความเชื่อมั่นในพระองค์เองมากยิ่งขึ้น การทำสงครามเป็นกีฬาชนิดหนึ่งของกษัตริย์ มี
โอกาสแพ้หรือชนะ ถ้าผู้เข้าแข่งขันเสียกำลังใจเสียตั้งแต่ยังไม่ได้ลงสนามแล้ว โอกาสที่จะได้
ชัยชนะย่อมมีน้อย ด้วยเหตุนี้บรรยาการเริ่มแรกของการตัดสินพระทัยยกทัพไปกรุงศรีอยุธยา
ครั้งนั้นจึงไม่แจ่มใสเท่าที่ควร

เมื่อพระมหาอุปราชาทรงตระเตรียมส่งทัพเรียบร้อยแล้วก็เสด็จไปลาเหล่าสนมนาง
ก้านัลทั้งปวง ถ้อยคำกราบทูลอย่างออกอ้อน เว้านอนและตัดพ้อต่อว่าของนางทว่า “ถ้าพระ

รานเสนห์ร้าว ค่วนร้างแรมไหน” ได้ทำให้พระองค์ทรงแสดงความรู้สึกต่อการไปสงคราม
ครั้งนี้ออกมาอย่างชัดเจนในพระคำรัสที่ตรัสตอบนางว่า

“จำใจจำจากเจ้า	จำจร
จำนิราศแรมสมร	แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน	อริราช แลแม่
จำทุกข์จำทเวศว้าง	สวาทว่าหวนถวิล

นั่นก็คือพระองค์ต้องจำพระทัยไปทำสงครามโดยแท้ เมื่อนางอ้อนวอนจะขอโดย
เสด็จพระองค์ก็ตรัสสลับโยนด้วยวาทศิลป์ แสดงเหตุผลและความจำเป็นที่จะพานางไปด้วย
ไม่ได้ว่า

“ไพรพนอมย้อมยากแท้	อย่าหวัง
เชิญเกษมเสวยวัง	อยู่ถ้า
เจ้าไปจักเป็นกัณ	วลพี นะแม่
เมื่อศึกนึกตงหน้า	ตติน้องหน่วงหาญ”

จากพระราชดำรัสนี้ทำให้เราได้รู้จักพระมหาอุปราชอีกแง่หนึ่งว่า ไม่ทรงยอมให้อำนาจฝ่ายต่ำชนะความรู้สึกผิดชอบ แสดงว่าทรงมีจุดมุ่งหมายที่แน่วแน่ และสามารถบังคับพระทัยได้แม้บางขณะจะเปลือยแสดงความอ่อนไหวออกมาก็ตาม พระองค์จะทรง “ผืนโคก” ได้เสมอ ลักษณะนี้จะปรากฏให้เห็นอยู่เสมอในลิลิตตะเลงพ่าย

ใกล้เวลาที่จะได้ฤกษ์เคลื่อนทัพ พระมหาอุปราชได้เสด็จไปทูลลาพระราชบิดา ในช่วงนี้เราจะเห็นได้ชัดว่า พระเจ้าหงสาวดีนั้นโดยปกติแล้วทรงเสนาหาในพระราชโอรสอย่างยิ่ง แต่ความที่ทรงดำรงอยู่ในฐานะกษัตริย์ชาตินักรบ ความรักชาติย่อมอยู่เหนือสิ่งอื่นใด มีพระราชประสงค์ที่จะเห็นพระราชโอรสมีน้ำพระทัยเข้มแข็ง มีพระปรีชาสามารถพร้อมที่จะเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ต่อไป เมื่อพระมหาอุปราชมาทูลลา พระองค์ได้ตรัสพระราชทานพรสั้น ๆ ว่า

“จงเจริญยศถาไฉน	เกษะ
ชาวอยุธยาพะ	พ่อได้
จงแพ้พินาศพระ	วิริยภาพ พ่อนา
ชนะแค่สองท่านไท่	ธิดาเจ้าจอมสยาม”

ทำนองเสียงของพระราชดำรัสตอนนั้นให้ความรู้สึกตรงกันข้ามกับตอนที่ตรัสประชด
ครั้งแรกอย่างขากกับคำที่เดียว แสดงให้เห็นถึงความรัก ความปรารถนาดีอย่างท่วมท้น (คำ
“พ่อ” ทั้งสองแห่งในโคลงบทนี้ให้ความรู้สึกนุ่มนวล แสดงความสัมพันธ์อันอบอุ่นระหว่าง
พ่อลูกตามที่พึงเป็น) พร้อมทั้งได้พระราชทานคำแนะนำสั่งสอนเกี่ยวกับกลศึกแก่พระราชโอรส
ขณะนั้นพระมหาอุปราชาย่อมสำนึกในน้ำพระทัยที่แท้จริงของพระเจ้าหงสาวดีเป็นอย่างดีว่า
ทรงรักอาทร และปรารถนาดีต่อพระองค์มากเพียงใด สายใยแห่งความรักระหว่างสองพระองค์
นี้จะปรากฏอย่างเด่นชัดยิ่งขึ้นในตอนต่อไปของเรื่อง

ทัพของพระมหาอุปราชานั้นมีจำนวนจนถึง ๕ แสนคน เพียงแต่ “พิศแต่พลหมื่นม้า
แห่บพิตร ผ่านหล้า โลกเพียงพิศวง ยิงนา” แสดงถึงแสนยานุภาพที่ยิ่งใหญ่สมภาคภูมิ เมื่อ
พระองค์เสด็จผ่านโกลนทวารหลวงประตูเมือง พระองค์ก็ทรงรู้สึก

“หวันหทัยท่านเพียง	จักว่า
พระองค์ก็อ่อนเอียง	เอนอาสน์
อกระรวมัวหน้า	สนั่นส้านเสียวแสง”

ลักษณะอาการดังกล่าวนี้จัดได้ว่าเป็น “นางแสดงแห่งเหตุแพ้ ไพร่” เพราะพระองค์ไม่เคย
เกิดความรู้สึกถึงมาก่อนเลยในการทำสงครามทุกครั้งที่ผ่านมา ทำให้ทรงระลึกไปว่า

“อกเอ๋ยเอะหลากไอ	รอยลาง
ทั้งพระเคราะห์ขัดขวาง	โทษแท้
จักไปประยุทธ์กลาง	อริราช
เกรงแต่ศึกจักแพ้	เพลิงพลิงในสนาม

พระองค์ถึงกับต้องทรงหันพระพักตร์กลับไปทอดพระเนตรปราสาทราชมนเฑียรอีกครั้งหนึ่ง ด้วยความอาลัยในความมั่งคั่ง และทำให้ทรงคิดถึงเหล่านางสนมมากยิ่งขึ้น ลักษณะสภาพจิต เช่นนั้นนับว่าเป็นปกติวิสัยของผู้ที่ยังมีห่วงกังวลอยู่เบื้องหลัง แต่ถึงอย่างไรก็ตามพระองค์ก็เพียง

“จบบัณฑิตเพียง	ฟังดวง แดนา
บับให้ใครปวง	ร่ำรู้
พระโศกแต่ในทรง	ซ่อนทวย
ทำดังผองพัศตรผู้	อันเอยมไปถึง

โคลงบทนี้แสดงถึงความเป็นจอมทัพที่แท้จริงของพระมหากษัตริย์ ไม่ทรงแสดงความอ่อนแอหรือความหวาดหวั่นพระทัยออกมาให้ทหารเสียกำลังใจให้เกิดความระส่ำระสาย ซึ่งเราจะได้พบลักษณะเช่นนี้ของพระมหากษัตริย์อีกหลายตอนด้วยกันในลิลิตตะเลงพ่าย จึงจัดได้ว่าเป็นคุณลักษณะอันเลิศประการหนึ่งสมกับที่พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสเกษัตริย์ แม้พระทัยจะทุกข์กังวล แต่ก็ทรงสามารถบัญชาการเดินทัพให้เป็นไปตามปกติเหมือนมีอะไรบังเกิดขึ้น ขณะเดินทัพผ่านป่าเขาลำเนาไพรก็อดที่จะทรงระลึกถึงนางอันเป็นที่รักมิได้ตามประสาผู้ที่อยู่ในวัยหนุ่ม ใครจะเสด็จกลับไปรับนางมาเป็นเพื่อนเดินป่า แต่ก็ “เกรงราชกริ่งเกรงคน เขาค่อน ขอดนา” แสดงให้เห็นว่าพระองค์ก็ทรงสำนึกถึงภาวะที่เป็นอยู่ว่ามีอาจจะทรงกระทำอะไรได้ตามพระทัยปรารถนา จะตกเป็นที่ครหาของคนโดยทั่วไปได้ ชายหนุ่มที่เคยจากหญิงผู้เป็นที่รักย่อมจะเข้าใจความรู้สึกเปรียบเทียบของพระมหากษัตริย์ที่ว่า

“หน่ายเซยหนักอกซ้ำ	กำทรง
ถนัดคั่งภูผาหลวง	ทุ่มแท้
หนักหอบที่พลปวง	ปลงพัก ได้นา
หนักเสน่ห็นักแก่	เกียงให้เบาใจน”

ความทุกข์ทรมานพระทัยที่มีอยู่เนื่องจากต้องจากนางสนมมานั้น มากถึงขนาดทอด

พระเนตรเห็นไม้ นก พระองค์ก็จะโยงความคิดถึงไปยังนางตลอดเวลา ทรงคิดฟุ้งซ่านไปแม้ในสิ่งที่เป็นไปได้ อันแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระทัยที่อ่อนไหวย่างยิ่งเช่น เมื่อทอดพระเนตรเห็นนกเบญจวรรณก็ทรงคำนึงว่า

“เบญจวรรณวานเร่งร้อน	เร็วบิน ไปเสีย
แจ้งที่แสนสุดถวิล	วากว่า
ยามกินบ่เป็นกิน	กินโสภ
นอนถ่มนอนบ่เข้า	ชอกชำทรวงสลาย

บางคนอ่านแล้วอาจจะบอกว่าเป็นเรื่องของความเพ้อฝันของกวี แต่ในชีวิตจริงถ้าผู้ใดเคยประสบปัญหาถึงพระมหาอุปราช ผู้นั้นอาจฟุ้งซ่านมากกว่าที่พระมหาอุปราชเป็นอยู่ก็ได้ เพราะทุกข์ใจของชายหนุ่มจะหนักยิ่งกว่าทุกข์จากการพรากจากนางที่รักหาไม่ รุนแรงถึงขนาดยามกินไม่เป็นอันกิน ยามนอนไม่เป็นอันนอนทีเดียว โดยเฉพาะจะต้องจากกันชนิด “ไปก็ปางจากเท่า แขน้อง คั่นถนอม แม่นา” ด้วยแล้ว ความทุกข์ก็ยิ่งถมทวีมากขึ้น

แม้จะทรงโสภเศร้าเพียงใดก็ตาม เมื่อ “*ลุดำบลไทรโยค พระดับโสภสังทัฬห*” ได้ในทันที ไม่ทรงติดข้องอยู่ในอารมณ์เศร้าหมองจนละทิ้งภารกิจที่จะต้องทรงปฏิบัติ ในที่สุดก็เดินทัพเสด็จเข้าเมืองกาญจนบุรีได้ เพราะชาวเมืองกาญจนบุรีเมื่อได้ข่าวข้าศึกก็หวาดกลัวทั้งบ้านเมืองหนีเข้าป่าไป วันรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชจึงเสด็จยกทัพออกจากกาญจนบุรี ไปจนถึงตำบลพนมทวน ที่นั่นเองได้เกิดกลางรายชนออกเป็นครั้งที่สองคือ

“เกิดเป็นหมอกมืดห่อ	เวหา หนเฮย
ลมชื่อเวรมภา	พัดคลุ้ม
หวนหอบหักฉัตร	กษชาต ลงแฮ
แลธลิกลัดคลุ้ม	เกลื่อนเพียงจักรผัน
พระพลันเห็นเหตุไซ้	เสียวดวง แดเอย
ถนัดถ้งภูผาหลวง	ตกต้อง
กระหม่ากระหม่นทรวง	สันชิต พักตร์นา
หนักหนุทัยท่านร้อง	เรียกให้โหรทาย”

ทั้งๆที่ทรงเป็นชายชาตินักรบ แต่เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่ส่อไปในทางร้ายในขณะที่กำลังเดินทัพเช่นนี้ ก็ยอมทำให้พระมหาอุปราชไปถึงกับตกพระทัย ความกล้าหาญและความเชื่อมั่นในพระองค์เองก็ถูกบั่นทอนไป ตรัสเรียกโหรมาทำนาย ฝ่ายโหรก็ไม่กล้าพูดความจริง เพราะเกรงพระอาญาทั้งๆที่รู้อยู่แก่ใจว่าดังเช่นนี้ร้ายหรือดี จึงได้แต่ “เสนอแต่ดีกลบร้าย กล้อนร้ายกลายดี” เป็นการเอาตัวรอดไว้ก่อนว่า

“เหตุน้ผิวน้เข้าหัว	นุกเขิญ
เกิดเมื่อยามเย็นดี	ดอกไท้
อย่าชุ่นอย่าล่าเคิญ	ใจเจ็บ พระเอย
พระจักถูกลาได้	เผด็จเสียนศึกสยาม
เวียงรามฤาอาจต้าน	ต่อมือ ท่านแฮ
พระจักชาญชัยลือ	ลุ่มฟ้า
ทุกซ์ท้าวบ่ท้าวถือ	ทนต่อ พระเอย
โอนมกุกกัมหน้า	นอบน้อมถวายถวัลย์
เทียมน้จิงหากให้	จัตรหัก เห็นแฮ
เพราะเมืออุปราชยศักดิ์	เสื่อมไสร้
พระภูบ่จัก	ผดุงยศ พระนา
เวนพิภพพระให้	หน่อท้าวเสวยศวรรย์”

จากจุดนี้เราจะเห็นได้ว่าพระมหาอุปราชก็เช่นมนุษย์ปุถุชนโดยทั่วไป แม้จะทรงทราบอยู่แล้วว่าสิ่งที่เกิดขึ้นน่าจะเป็นไปในทางร้าย แต่ก็ต้องทรงทำอย่างไรสักอย่างหนึ่งเพื่อเป็นการปลอบพระทัย แม้จะเป็นการลวงพระองค์เองก็ตาม ซึ่งได้แก่การตรัสหาโหรมาทำนาย ดังกล่าว แต่เมื่อได้ทรงฟังคำนายของโหรก็กลับไม่ทรงเชื่อสนิทนัก เพราะพระองค์ทรงกอปรด้วยพระสติ ไตร่ตรองกว่าความจริงควรเป็นอย่างไร มิได้ทรงเชื่อโดยงมงาย ดังนั้น

“ครนฟังบพิตรเพียง
หูหนึ่งแหว่งคำสุ
ไปไว้หทัย
นึกเรงกริ่งเกรงต้อง

ฟังหู หนึ่งนา
ซึ่งพร้อง
ธรรพวัน อยู่เนา
แต่แพ้ตัสกร”

ถึงอย่างไรก็ตามพระองค์ก็เพียงแต่

“กันแสงเสนาใน
พลางพระกลืนทวษกลา

ทรวงซ่อน โศกนา
กลัดกลุ้มรุมทรวง

นับจากช่วงนี้ไป ระหว่างการเดินทางพระมหาอุปราชาก็ยังคงอยู่ในสภาพ “แห่ง
กระลิ่งดางหลอน เล่ห์ร้าย” อยู่ตลอดเวลา ความทุกข์ทรมานทวียิ่งขึ้น หมกกำลังพระทัย
จะสังเกตได้ว่าตั้งแต่เป็นต้นไป ไม่ได้ทรงคร่ำครวญถึงนางสนมเยี่ยงตอนแรกๆ อีก เพราะ
ทรงเริ่มเกรงเกรงพระทัยว่าโอกาสที่จะได้ชัยชนะและได้เสด็จขึ้นครองหงสาวดีนั้นมันน้อยเต็มที
ความรู้สึกเช่นนี้เรียกได้ว่าเป็นสำนึกที่บอกให้รู้ล่วงหน้าว่าอะไรจะเกิดขึ้นกับพระองค์ แทนที่
จะทรงรำลึกถึงพระสนมกำนัลนาง กลับทรงระลึกถึงสิ่งที่สำคัญและสูงส่งกว่าคือ พระราชบิดา
และประเทศชาติ ดังจะเห็นได้ชัดจากบทพรรณนาว่า

“อ้าจอมจักรพรรดิผู้
แม่พระเสี่ยเอารส
จักเจ็บอระระทด
ถนัดคงพาหาเหียน

เพี้ยยศ
แกเสียน
ทุกข์ใหญ่ หลวงนา
หนักถึงไกลองค์

ณรงคั่นเรศวรตัว
ไครจักอาจออรอน
เสี่ยกายแผ่นดินมอญ
เหตุบ่มีมือผู้

ตัสกร
รบสู้
พลันมอด ม้วยแฮ
อนต่านทานเชิญ

เอ็นคณเรกเจ้า	จอมถวัลย์
เปลี่ยวอระราชัน	ทศแท้
พระชนม์ชราครัน	ครองภพ พระเอย
เกรงบพิตรจักแพ้	เพลิงเพลิงฟ้าศึกสยาม
สงครามครันหนัก	ใจเจ็บ ใจนา
เรียมเร่งแห่งหนาวเหน็บ	อกไอ
ลูกตายฤไครเก็บ	ผีฝาก พระเอย
ผีจักแทงที่โพล์	ที่เพล์ไครเผา
พระเนนัคเรศอ้า	เอองค์
ถาบมีไครคง	คู่อื่น
จักรจักเริ่มรงค์	ธาตุ แล้วแฮ
พระจักขุนจักซ้อน	จักแก่นคับทรวง
พระคุณทวงเพียบพัน	ภูวดล
เต็มตรลอดแหล่งบน	บ่อนไต้
พระเกิดพระก่อชนม์	ชบชีพ มานา
เกรงบ่ทันลูกได้	กลับเต้าตอบสนอง

ความรู้สึกของพระมหาอุปราชตอนนั้นสับสนวุ่นวายยิ่งนัก ความรักความเป็นห่วง และเทิดทูนพระราชบิดานั้นมากมายเหลือที่จะคณนา เป็นความรู้สึกที่เทียบมิได้เลยกับความรู้สึกที่ทรงมีต่อนางสนมในตอนแรกๆ กรมพระปรมาภิไธยในรศทรงพระปรีชาสามารถอย่างสูงในการสรรคามาพรรณนาภาวะจิตใจและความรู้สึกของพระมหาอุปราชได้อย่างลึกซึ้งกินใจที่สุด บทสุดท้ายของโคลงเป็นบทที่ประทับใจอย่างยิ่งเพราะแสดงให้เห็นถึงความเป็นยอดปิยรสที่ประเสริฐยากจะหาใครเทียม มิได้ทรงเป็นห่วงอาวรณ์สิ่งใดแม้พระองค์เองเท่ากับแผ่นดิน มอญและพระราชบิดา กล่าวได้ว่าในขณะนั้นพระมหาอุปราชมีสภาพจิตใจอ่อนแอที่สุด ถึงกระนั้นพอพระองค์ทรงทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพมาช่วยจำนวนพลสิบเจ็ดสิบแปดหมื่นคน พระองค์ก็ทรงวางแผนเข้าโจมตีทันที

“ครั้นเจ้าช่างทรงสดับ ธกัตรัสแก่ขุนทัพขุนกอง ว่าซึ่งสองกษัตริย์กล้า ออกมา
ถ้ำอรบ เป็นพยุหทัพใหญ่ยก คนเขาน้อยกว่าเรา มากกว่าเขาหลายส่วน จำเราค้วนจุโจม
โหดหักเอาแต่แรก ที่ให้แตกยับย่อย ค่อยเบาแรงเบามือ เร็วเร่งฮือเข้าห้อม ล้อมกรุงเทพ
ทวารวดี ซึ่งเอาฉัตรตักเชิญ เห็นได้เวียงโดยสรวก แล้วส่งพวกขุนพล เทียบพหลทุกทัพ
สรรพแต่สามยามเสร็จ ที่สิบเอ็ดนาฬิกา จักยatraทัพขันธุ์ กันเอารุ่งไว้น้ำ เร็วเร่งจัดอย่าช้า
พรุ่งเช้าเราตี เทอญนา”

ถึงเวลาเช้าตรู่

“นฤปตีทรงเครื่องต้น	ถมอา คมแฮ
ล้วนเลขยันต์คาถา	ท้าวแท
สบสรรพพิทยา	คุณเวท
หวังจะเกียจกันแก่	เกียจพันภัยเชิญ”

เราจะเห็นภาพอันสง่างามของพระมหากุปราชชาติกรมพระปรมาธิบดีชิโนรสทรง
พรรณนาไว้อย่างสมพระเกียรติว่า

“สมเด็จพระนอณาถ้าว	อัสตง
อังกุสกุชธำรง	รูปง้าว
ครวดีครวดีทรง	แสงเคช ทำนนา
เกร็นพระเกียรติอะคร้าว	ครันฟ้าดินไหว”

ต่อจากนั้นพระมหากุปราชาก็ “แล้วรแท่งกษัตริย์โสฬส ขันชีคชคุมพล ทำเป็น
กลงำเงื่อน หวังศึกเลื่อนลานหลง ห่อนร้องคัมภีบาล ล้วนคชาธารปักฉัตร อเนกขนัดเนื่อง
นอง เป็นกองกองเหล่าเหล่า พลเท่าเท่าทุกทัพ สรรพสำสรรพศาสตรา จาพยุหะเรียงระยะ”
การที่พระมหากุปราชตรัสสั่งให้ขุนทัพแต่งตัวเป็นกษัตริย์ถึงสิบหกคนนั้น เป็นเรื่องที่แสดง
ให้เห็นถึงเล่ห์กลในการศึกสงครามเข้าลักษณะที่ว่า “การศึกกลเล่ห์พัน ล้อเลี้ยวหลอกหลอน”
เช่นที่พระราชบิดาของพระองค์ได้ตรัสสอนไว้ก่อนที่จะเสด็จยกทัพออกจากหงสาวดี เล่ห์กลใด

ที่จะนำมาซึ่งชัยชนะย่อมใช้ได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้การที่พระมหาอุปราชาทรงใช้อุบายดังกล่าวจึงไม่น่าจะถือว่าเป็นการเสียเชิงแต่อย่างใด กรมพระปรมาณูชิตชินโรสได้ทรงพรรณนาเปรียบเทียบพระมหาอุปราชากับของพระองค์ไว้อย่างสมพระเกียรติว่า

“เสด็จแสดงพิริยพาทเพียง	ไพจิต ราเฮย
ป้องบัจจามิตรแมน	มุงฟ้า
อมราชปัสสังสถิต	เมรุมิ่ง เมืองฤา
เสมออยุธยาเขตหล้า	แหล่งไท่เถลิงถวัลย์
ผิวนั่นคือเศิกสุ	สงคราม โพนฤา
ปางราชนโรมรอนราม	เรื่องอ้าง
ทวยทัพเทียบในสนาม	เสนอเคช นันนา
สนั่นแต่เสียงม้าช้าง	เจกฟ้าดินสลาย”

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จจากไล่เหล้าเข้าศึกจนพลัดเข้าไปอยู่ท่ามกลางกองทัพข้าศึกนั้น ทั้งสองพระองค์ทอดพระเนตรเหล่ากษัตริย์ทั้งสิบหกก็ไม่ทรงพบว่าพระมหาอุปราชประทับที่ใด แต่ในที่สุด

“โดยแขวงขวาทิศท้าว	ทฤษฎี แลนา
บัตถเห็นชนกริ	หนึ่งไสร
เถลิงฉัตรจตุรพิริย	เรียงกั๋ง ชูเฮย
หนแห่งฉายาไม้	ช้อยชเนอนาม
ป็นสยามยลแท่น	กะเนนิก อยู่นา
ถวิลว่าขุนศึกสำ	นักโน้น
ทวยทัพเทียบพันลึก	แด่หลาก หลายแฮ
ครบเครื่องอุปโภคโพ้น	เพ่งเพี้ยนพิศวง”

สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงแนพระทัยว่าขุนศึกผู้นั้นคือพระมหาอุปราช พระองค์

มิได้ทรงหวาดหวั่นแต่ประการใดแม้ฝ่ายทหารข้าศึกจะสาปเป็นไฟใส่ แต่ก็ไม่ต้องพระวรกาย
พระองค์ได้ตรัสทักทายเชิญชวนเชิงทำด้วยโวหารอันอ่อนหวานไปในทันทีว่า

“พระพี่พระพี่ผ่าน	ภพอุตุ คมเอย
ไปชอบเชษฐียันหยุด	ร่มไม้
เชิญราชร่วมคชยุท	เผยอเกียรติ ไว้แฮ
สืบกว่าสองเราไสร	สุดสิ้นฤมี
หัตถ์กรณเรศอ้าง	อวสาน นินา
นับอนาคตกาล	ห่อนพ้อง
ขัตติยายุทธบรรหาร	คชคู่ กันแฮ
คงแต่เผื่อพี่น้อง	ตราบฟ้าดินเกษัย
ไว้เป็นมหรสพช้อง	สุขสานต์
สำหรับราชสำราญ	เริ่มรัง
บันเทิงหฤทัยบาน	ประติยุทธ์ นินา
เสนอนेत्रมนุญย์ตั้ง	แต่หล้าเลอสรวง
ปวงไท้เทเวศทั้ง	พรหมาน
เชิญประชุมในสถาน	ทิน
ชมชื่นคชร่ำบาญ	ตู่ต่อ กันแฮ
ใครเชียวใครชาญช	ชญศอ้างอวยเฉลิม
หวังเริ่มคุณเกียรติก้อง	กลณรงค์
ยืนพระยศอยู่คง	คู่หล้า
สงครามกษัตริย์ทรง	ภพแผ่น สองฤ
สองราชรอนฤทร้า	เร่องรู้สรรเสริญ”

ด้วยขัตติยมานะของกษัตริย์ทำให้พระมหาอุปราชาทรงถลันใส่ข้างเข้าทำยุทธหัตถี
ทันทีโดยมิได้เสียเวลาคิดคำนึงถึงสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้น นอกจากการมุ่งที่จะรักษาพระเกียรติยศแห่ง

ความเป็นขัตติยะไว้ มิให้เป็นที่ดูแคลนได้ เหตุผลนี้คงเป็นเหตุผลที่เหนือสิ่งอื่นใด การตัดสินพระทัยของพระมหาอุปราชเป็นไปอย่างฉับพลันและเด็ดเดี่ยว จะเห็นได้จากการที่กรมพระปรมาธิบดีชิโนรสได้ทรงพรรณนาตอนนี้อย่างโคลงเพียงบทเดียวแต่ให้เห็นสภาพความรู้สึกภายในพระทัยของพระมหาอุปราชในขณะนั้นได้อย่างดีว่า

“จำเนนพจพากย์พร้อง	พรรณนา
องค์อัครอุปราช	ท่านแจ้ง
กอบเกิดขัตติยมา	นะนี้ ก็ หาญเอย
ขับคชเข้ายุทธ์แย่ง	ถ่วงด้วยโดยฉิวลิ

ถ้าราชทูตของพระมหาอุปราชเป็นคนอ่อนแอ และไม่มีน้ำพระทัยเป็นนักกีฬา ศักยภาพที่ดีครั้งนี้อาจจะกลายเป็นศึกในรูปแบบอื่นไปได้ เพราะสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถทรงตกอยู่ในท่ามกลางข้าศึก พระมหาอุปราชอาจจะทรงใช้วิธีการหักโหมก็ย่อมทำได้ แต่เนื่องด้วยพระบุญญาธิการและพระกฤษฎาญาณภาพของสมเด็จพระนเรศวรจะเป็นที่ประจักษ์แก่ชาวโลกจึงทำให้เหตุการณ์คลี่คลายไปในทำนองนั้น กรมพระปรมาธิบดีชิโนรสได้ทรงพรรณนาเปรียบเทียบการกระทำยุทธหัตถีของทั้งสองพระองค์ไว้ว่า

“หัตถินปิ่นธเรศไท่	โททรง
ถือสมิทธิมาตงค์	หนึ่งอ้าง
หนึ่งถือศิริเมฆลัมภ	กลาสน์ มารเอย
เคียวสายหยางากว้าง	ไขว่แกว่งแทงโถม
สองโจมสองจู่จ้วง	บำรุง
สองขัตติยสองขอรู	เชิดคำ
กระดิ่งกระลอกดู	ไว้อง นักรบ
ความญขับคชแข่งคำ	เช่นเขี้ยวในสนาม

งามสองสุริยราชล้ำ	เลอพิศ นาฟ่อ
ฟ้างพัชรินทรไพจิตร	ศึกสร้าง
ฤาหรเริ่มรณฤทธิ์	รบราพณ์ แลฤา
ทุกเทศทุกทิศอ้าง	อื่นไท้ไปเทียม
ขุนเสียมสามรรดท้าน	ขุนตะเลง
ขุนต่อขุนไปเยง	หย่อนห้าว
ยอหัตถ์เทิดลบองเลบง	อังกศ ไกวแซ
งามเร้งงามโทท้าว	ท่านสุศึกสาร

เห็นจะไม่ต้องกล่าวว่าโนภาพที่ปรากฏแก่ผู้อ่านนั้นงามสง่าสมพระเกียรติของทั้งสองพระองค์เพียงใด โคลงบทที่ผู้เขียนสะท้อนอารมณ์ที่สุดและประทับใจที่สุดในเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย ได้แก่ โคลงบทที่พระมหาอุปราชอุกสมเด็จ พระนเรศวรทรงพ่นด้วยพระแสงของ้าวสนพระชนม์

“อุรารานร้าวแยก	ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ	ท้าวคิน
เหนือคอกชชอนชบ	สังเวช
วายุชีวามส์สุดสิ้น	สุฟ้าสวยศวรรค

โคลงบทนี้ปิดฉากบทบาทพระมหาอุปราชได้อย่างเหมาะสมงดงามที่สุด เป็นโคลงบทที่สรุปได้ว่ากรมพระปรมาธิบดีชินโรสทรงมีความรู้สึกอย่างไรต่อพระมหาอุปราช เห็นว่าทรงสงสาร เห็นพระทัย ยกย่องให้เกียรติตั้งแต่แรกทราบจนวาระสุดท้าย คือ “วายุชีวามส์สุดสิ้น สุฟ้าสวยศวรรค” ผู้อ่านจะเกิดอารมณ์ร่วมสองประการในขณะเดียวกันคือ ตีใจและภูมิใจที่สมเด็จพระนเรศวรทรงได้ชัยชนะในสงครามครั้งนี้ด้วยพระปรีชาสามารถเป็นเลิศ แสดงให้เห็นถึงพระเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ในขณะเดียวกันจะเกิดความรู้สึกสงสารพระมหาอุปราชที่ต้องสิ้นพระชนม์ แต่การสิ้นพระชนม์ของพระองค์ก็สมศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมหาอุปราช แห่งกรุงหงสาวดีทุกประการ แม้สมเด็จพระนเรศวรก็ยังทรงรำลึกถึงโดย

“ราชาเขยซ้อน	โองการ
รังสฤษฎ์พระสถูปสถาน	ทิมลาง
ขุนเขยคู่รำบาว	สวมศพ ไว้แซ
หนตระพังตรุสร้าง	สืบหล้าแหล่งเฉลิม

ผู้เขียนกล่าวได้เต็มปากว่า ความประทับใจของผู้อ่านส่วนใหญ่ที่มีต่อวรรณคดีเรื่องนี้จะเป็นไปในด้านที่ทั้งสั้น สมเด็จพระนเรศวรและพระมหาอุปราชในลิลิตตะเลงพ่ายต่างก็มีบทบาท มีเลือดเนื้อ มีชีวิตชีวามากกว่าที่เคยปรากฏในประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารฉบับใดๆ

เหตุใดเราจึงเห็นภาพของพระมหาอุปราชได้อย่างชัดเจนในลิลิตตะเลงพ่ายมากกว่าที่จะเห็นได้จากบันทึกทางพงศาวดารและประวัติศาสตร์ ในลิลิตตะเลงพ่ายเราสามารถทราบถึงความรู้สึกนึกคิด สภาพจิตใจของพระมหาอุปราช เรายอมรับสภาพการณ์ต่างๆ ที่พระองค์ต้องประสบตั้งแต่เริ่มได้รับพระราชบัญชาจากพระราชบิดาทราบจนสิ้นพระชนม์ คำตอบก็คือเนื่องด้วยพระปรีชาสามารถของกวีที่พระองค์ทรงมีกลวิธีในการเสนอบทบาทของพระมหาอุปราชได้อย่างเหมาะสม ที่เห็นได้ชัดเจนคือ

๑. ความเหมาะสมในด้านการกำหนดบทบาทของพระมหาอุปราช
๒. ความเหมาะสมในการใช้ภาษาเป็นสื่อแสดงความหมาย

ความเหมาะสมในด้านการกำหนดบทบาทของพระมหาอุปราช

ตามพงศาวดารและประวัติศาสตร์ พระมหาอุปราชมีพระปรีชาสามารถในการสงครามและพระสติปัญญาเป็นรองสมเด็จพระนเรศวร ความรู้สึกของคนไทยที่มีต่อพระมหาอุปราชนั้นเป็นไปในทางลบโดยสิ้นเชิง ถ้ากวีเสนอภาพพระมหาอุปราชตรงตามพงศาวดารแล้ว วรรณคดีเรื่องนี้จะเป็นเพียงวรรณคดีयोพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรเยี่ยงวรรณคดีयोพระเกียรติทั่วไป ผู้อ่านคงจะขาดอารมณ์สะท้อนใจบางด้านไป จริงอยู่คนไทยย่อมประทับใจในพระบุญญาธิการและพระเชษฐาภาพ อีกทั้งพระสติปัญญาของสมเด็จพระนเรศวรอย่างไม่มีวันลืม ในการที่พระองค์ได้ตัดสินพระทัยเสี่ยงพระชนม์ชีพเข้าต่อสู้ข้าศึกโดยลำพังในสงคราม

ยุทธหัตถีเพื่อรักษาอิสรภาพของประชาชนชาวไทยเอาไว้ แต่อารมณ์สะท้อนใจอันเกิดจากความรักของพ่อ-ลูก หลุม-สาว ความเศร้าโศก ฯลฯ ย่อมจะไม่ปรากฏ การที่ผู้อ่านจะถึงพร้อมด้วยอารมณ์สะท้อนใจต่าง ๆ ย่อมขึ้นอยู่กับว่ากวีจะต้องเป็นผู้กำหนดบทบาทบุคคลในเรื่อง ด้วยเหตุนี้กวีจึงเลือกพระมหาอุปราชเป็นผู้ที่กวีจะใช้เป็นแกนในการแสดงออกซึ่งอารมณ์สะท้อนใจดังกล่าว เพราะจะไม่ทำให้พระประสงค์ที่จะยกพระเกียรติยศของไทยของกวีเปลี่ยนไป และเนื้อเรื่องตอนนั้นก็จะต้องให้กวีทำได้ เพราะพระมหาอุปราชจะต้องสิ้นพระชนม์ในสงครามยุทธหัตถี ดังนั้นการแทรกบทบาทนี้เข้า คร่าวครวญต่าง ๆ จึงเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับพระองค์ ผู้อ่านส่วนใหญ่รู้แะใจดีว่าในที่สุดพระมหาอุปราชจะต้องสิ้นพระชนม์ จึงย่อมเกิดอารมณ์สะท้อนใจคือ สงสาร เห็นใจเมื่อพระมหาอุปราชจะต้องอยู่ในภาวะยุ่งยาก ทุกข์ตรม พระทัยอยู่ตลอดเวลาที่ต้องเสด็จยกทัพจากกรุงหงสาวดี พระราชบิดา และนางอันเป็นที่รัก โดยมีนางจันทรรณเกิดขึ้นล่วงหน้าว่าพระองค์จะไม่มีโอกาสได้เสด็จกลับไปยังกรุงหงสาวดีอีก บทครวญต่าง ๆ ที่กวีกำหนดขึ้นนั้นจะเห็นได้ว่าทรงทำได้อย่างเหมาะสมแก่กาลและบุคคล ไม่มากหรือน้อยจนเกินไป แต่พอที่จะเร้าอารมณ์ของผู้อ่านให้เกิดความรู้สึกร่วมไปกับอารมณ์ของบุคคลในท้องเรื่องได้ จะเห็นได้ว่าบทครวญในระยะแรก ๆ ที่พระมหาอุปราชมีต่อสนมกำนัลนางนั้น เกิดขึ้นในขณะที่ยังไม่ได้ทอดอาลัยพระทัยในการเสด็จไปทำสงครามเสียทีเดียวนัก แม้จะเกิดกลางสังหารครั้งแรกก็ตาม ยังทรงมีความหวังว่าจะได้เสด็จกลับไปหานางอีกดังจะเห็นได้จากบทครวญว่า “เจ็บจาบัลข่มเศร้า ไปก็ปางจักเต้า แขนง้องกินถนอม แม่นา” แต่แต่เมื่อเกิดกลางครั้งที่สองคือ ทัพพระเศวตฉัตรหักลงซึ่งส่อเหตุร้ายที่จะเกิดแก่พระองค์อย่างเด่นชัด จะเห็นว่าพระมหาอุปราชทรงเสียกำลังใจพระทัยมากจนคิดว่าจะไม่มีโอกาสได้เสด็จกลับกรุงหงสาวดีอีก ในช่วงนี้บทครวญจะมุ่งไปที่แผ่นดินหงสาวดี และพระราชบิดา กล่าวได้ว่าเป็นบทครวญที่ประทับใจผู้อ่านมาก เพราะแสดงออกซึ่งความเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบ ความกตัญญูของพระองค์ ซึ่งต่างกับตอนครวญถึงนางสนมเยี่ยงชายหนุ่มทั้งปวง

เพื่อจะสนับสนุนคำกล่าวที่ว่า กวีกำหนดบทบาทของบุคคลในเรื่องได้อย่างเหมาะสมแก่กาลนั้นเราทดลองได้โดยการสลับที่บทครวญของทั้งสองช่วงนั้น โดยให้พระมหาอุปราชครวญถึงแผ่นดินมอญและพระราชบิดาในช่วงแรก และให้ครวญถึงนางสนมกำนัลในช่วงหลังอะไรจะเกิดขึ้นแก่อารมณ์ของผู้อ่าน ความไม่สอดคล้องของบทบาทของตัวละครจะทำให้เกิด

ความขัดแย้งในใจของคนอ่าน ความประทับใจย่อมไม่เกิดขึ้น ความรู้สึกที่ผู้อ่านมีต่อพระมหากุปราชจะหายไป ในทำนองเดียวกันถ้ากวีกำหนดบทบาทไม่เหมาะสมแก่บุคคลก็จะทำให้พระประสงค์ในการนิพนธ์เปลี่ยนไปโดยสิ้นเชิงได้เช่น ถ้าทรงกำหนดบทนิราศครวญถึงเหล่านางสนมกำนัลให้เป็นของสมเด็จพระนเรศวร ผู้อ่านจะรู้สึกอย่างไรต่อพระองค์ ทั้งนี้การกำหนดบทนิราศและบทครวญให้เป็นของพระมหากุปราชจึงเหมาะสมอย่างยิ่ง บุคลิกลักษณะของพระมหากุปราชผู้มีพระทัยอ่อนไหวแต่กอปรด้วยความรับผิดชอบและเต็มไปด้วยขันติมานะจึงโดดเด่นอยู่ในความรู้สึกของผู้อ่าน เมื่อได้กำหนดให้บทนิราศหรือบทครวญเป็นของพระมหากุปราชแล้ว ก็เป็นหน้าที่ของกวีที่จะต้องใช้จินตนาการพรรณนาความรู้สึกนึกคิดของพระมหากุปราชในภวณนั้น ๆ ให้สมจริงที่สุด เหตุที่ผู้เขียนใช้คำจินตนาการในที่นี้ เพราะในบางภวณกวีมิได้เคยทรงมีประสบการณ์ด้วยพระองค์เองแต่อย่างใดเช่น การครวญถึงนางอันเป็นที่รัก ทั้งนี้เพราะกรมพระปรมาภิไธยในรสนั้น ทรงอยู่ในเพศบรรพชิตตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ แต่จากบทพรรณนาที่ปรากฏในตอนนั้น ผู้อ่านโดยทั่วไปย่อมจะยอมรับว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถเพียงไร เพราะทรงนิพนธ์ได้อย่างซาบซึ้ง ก็นใจ สมจริง เช่น

“เคยผทมฐานแก้วก้อง	ทองแกม
เนื่องอนุชนอนแนม	แนบหน้า
ยามร้างสมรแรม	ราวเดือน
ผทมอยู่เฝ้าองค์อำ	อกร้าวหนาวทรวง
ปางแสนเสาวลักษณ์ล้วน	เยี่ยมเคย
คิดเมื่อยามเรียมสวय	แวดล้อม
ปางร้างนิราสเบย	บอมเทวษ
สวयบ่ยลเยาว์ห้อม	อยู่ให้เห็นโฉม
เคยตระโบมบัวมาศแก้ว	กับกร
เกยวตระกองบังอร	อันเนื้อ
ปางร้างนิราสมร	มาเทวษ
ถวิลบ่วายรสเกื้อ	กอดเกยวกายเขนย”

จินตนาการของกวีหลังจากที่เกิดลางร้ายครั้งที่สองว่าพระมหาอุปราชจะทรงรู้สึก
อย่างไรนั้นกวีได้พรรณนาไว้อย่างสมจริงไม่มากและน้อยจนเกินไปว่า

พระพลันเห็นเหตุไฉรั	เสียวดวง แดเอย
ถนัดถึงภูผาหลวง	ตกต้อง
กระหม่ากระหม่นทรวง	สนั่นซัด พักตร์นา
หนักหฤทัยท้านร้อง	เรียกให้โหรทาย

เป็นความสมจริงในแง่ที่ว่าแม้พระมหาอุปราชจะทรงอยู่ในฐานะพระยุพราชและ
ทรงเป็นจอมทัพจึงย่อมไม่ควรแสดงความหวาดหวั่นออกมาให้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาผู้อื่น แต่
กระนั้นก็ยังระบับความหวั่นพระทัยเสียมิได้ถึงกับ “สนั่นซัด พักตร์นา” โดยมีรู้พระองค์

ความเหมาะสมในการใช้ภาษาเป็นสื่อแสดงความหมาย

การกำหนดบทบาทและการใช้จินตนาการที่เหมาะสม ในเชิงข้อเท็จจริงของกวีจะ
บรรลุผลสมประสงค์มากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับการใช้ภาษาซึ่งเป็นสื่อกลางในการแสดงออก
กรมพระปรมาภิไธยในรศทรงเป็นปราชญ์ทางภาษา จึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าพระองค์ทรงพระ
ปรีชาสามารถเลือกสรรถ้อยคำมาใช้พรรณนาภาวะต่าง ๆ ของพระมหาอุปราชได้อย่างตรงเป่า
หมายเพียงไร ถึงผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างเพื่อสนับสนุนคำกล่าวข้างต้นพอสมควร

ตอนที่พระมหาอุปราชเสด็จไปทรงลานางสนมก่อนเสด็จยกทัพออกจากกรุงหงสาวดี
นั้น นางได้พ้อว่าพระองค์ทรงตัดความเสน่หาแล้วหรืออย่างไรจึงด่วนเสด็จจากนางไป พระ
มหาอุปราชตรัสว่า

“จำใจจำจากเจ้า	จำจร
จำนิราศแรมสมร	แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน	อริราช แลแม่
จำทุกข์จำทเวษร้าง	สวาทว่าหวนถวิล”

การที่ทรงใช้คำ “จำ” ถึงหกแห่งในโคลงบทเดียว ก็เพื่อเป็นการย้ำให้เห็นถึงความรู้สึกที่แท้จริงของพระมหาอุปราชในการเสด็จไปในการสงครามครั้งนี้เป็นอย่างไร

บทสนทนาระหว่างพระมหาอุปราชและนางสนมในตอนนั้นเห็นได้ว่า พระมหาอุปราชนั้นทรงเป็นชายหนุ่มที่มีพระทัยอ่อนไหว ทรงมีวาทะในการปลอบโยนนางได้อย่างน่าฟังและอ่อนหวานเป็นที่สุดดังเช่น

“ทราตรักอย่าร้องรำ	กำสรวล
อยู่แม่อย่าเสวยครวญ	ละห้อย
บ่นานบ่นายนวล	ແທ່ງແສນຸ້ ນຸໜາ
เสร็จทัพกลับดนมสร้อย	อย่าเศร้าเสียศรี”

ท่วงทำนองเสียงของโคลงบทนี้ให้ความรู้สึกแก่ผู้อ่านได้อย่างดีก็เนื่องจาก

๑. ความหมายดี คือ ปลอบ ให้กำลังใจโดยให้คำมั่นสัญญา พร้อมทั้งยังแสดงความห่วงอาลัยนาง
 ๒. เสียงของคำที่ใช้สื่อความหมายดียิ่ง สรรพนามที่ใช้แทนนางสนมคือ ทราตรัก แม่ นุช สร้อย แสดงให้เห็นว่านางเป็นที่รักของพระองค์เพียงใด
- เมื่ออ่านแล้วจะเข้าใจว่าเหตุใดพระองค์จึงทรงว่าเหว่ ห่วงอาลัยอาวรณนางนักในการที่ต้องทรงพราจากนางไปทัพแต่พระองค์เดียวในป่า แม่เหล่าทหารหาญทั้งปวงที่ตามเสด็จก็ไม่สามารถทดแทนความรู้สึกส่วนนี้ได้เลย

ตอนที่พระราชบิดาตรัสสั่งสอนพระราชทานพรนั้น เห็นได้จากท่วงทำนองเสียงว่าแม้จะทรงเสนาหา ห่วงใย และปรารถนาดีต่อพระราชโอรสมากเพียงใดก็ตาม แต่ในขณะที่เดียวกันก็ยังไม่วางทำนองเสียงของความเป็นกษัตริย์นักรบผู้ทรงอำนาจ เคยชินอยู่กับการใช้คำสั่งอยู่เสมอ ดังโคลงที่ว่า

“จงจำคำพ่อไซ้	สั่งสอน
จงประสิทธิ์สมพร	พ่อให้
จงเรื่องพระฤทธิรอน	อริราช
จงพ่อลุลากได้	เผด็จ้าวแดนสยาม”

คำ “จิง” ส่อให้เห็นลักษณะดังกล่าวมาแล้วอย่างเด่นชัด ทำให้เห็นระบบการปกครองของพระเจ้าหงสาวดีเป็นอย่างดีว่า ทรงเลี้ยงดูพระราชโอรสเยี่ยงข้าทาส ท้ายเหตุนี้พระมหาอุปราชจึงตกอยู่ในสภาพเกรงพระราชบิณฑบาตอยู่ตลอดเวลา เราจะไม่เห็นปฏิกริยาโต้ตอบจากพระองค์เลย ยอมรับพระราชบัญชาทุกอย่างโดยคุณ

เมื่อพระมหาอุปราชเสด็จยกทัพผ่านประตูเมืองหงสาวดี พระองค์อยู่ในลักษณะ

“พระองค์อ่อนแอ	เอนอาสน์
อกระวีม้วนหน้า	สนั่นสนั่นเสียวเสียว”

“อกระวี ม้วนหน้า สนั่นสนั่น เสียวเสียว” ถึงกับทำให้พระองค์ “อ่อนแอ เอนอาสน์” จะเห็นได้ว่า กวีทรงเลือกคำเหล่านี้มาใช้สื่อความรู้สึกของตัวละครมายังผู้อ่านได้ดีเยี่ยมและเหมาะสมแก่ภาวะความเป็นจริงที่เกิดขึ้น

ถึงอย่างไรพระมหาอุปราชก็ยังทรง

“บังบให้ใครปวง	ร่ำ
พระโศกแต่ในทรวง	ช่อนทรวง
ทำดั่งผองพักรู้	อันเอมไปดัง”

มีคำหลายคำที่สื่อความหมายได้อย่างชัดเจน คือ บัง ร่ำ แสดงให้เห็นว่าพระมหาอุปราชทรงปีติ (บัง) ความรู้สึกอย่างมิคซิด (ไม่ร่ำ) ไม่มีใครจะมีโอกาสได้ทราบเลยแม้แต่บัดนี้ว่า พระองค์กำลังอยู่ในภาวะที่เศร้าโศก ซึ่งบาทสุดท้ายเป็นบาทที่จะช่วยสนับสนุนความตอนนั้นได้อย่างดี เพราะพระองค์ “ทำดั่งผองพักรู้” คำว่า “ทำ” ในที่นี้หมายความว่า “แสดงแสดง” ท้ายเหตุนี้ไพร่พลของพระองค์จึง “เอาแต่แข่งแต่กล้า เอาแต่ร่าเริง เร่งบำเพ็ญทุกผู้ปวารณาเหือดหาญ” เพราะไม่รู้ความรู้สึกที่แท้จริงของจอมทัพ

มีโคลงหลายบทที่แสดงให้เห็นว่ากวีทรงใช้คำง่าย ๆ แต่สามารถทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพระมหาอุปราชได้อย่างแจ่มชัด เช่น

คำนึงนุชนาฏ ^๕ เนื้อ	นวลสมร
แม่นแม่มาจักวอน	พิช ^๕
จักบอกแก่บังอร	ออกชื่อ เฉลونا
เรียนจักแะ ^๕ นนั้น	โน้นโน้นแนวพนม

ทั้งโคลงมีศัพท์ง่าย ๆ เพียง ๓-๔ คำ แต่ก็เป็นศัพท์ที่ผู้อ่านวรรณคดีโดยทั่วไป
ชินกับความหมายเป็นอย่างดี คือ นาฏ เฉลอ พนม และบังอร นอกนั้นไม่เป็นศัพท์ที่ต้อง
แปลความ เพราะเป็นคำไทยๆ มโนภาพที่ผู้อ่านจะได้รับคือ ถ้าพระมหาอุปราชามีนางตาม
เสด็จมาด้วย พระองค์จะมีความสุขและเพลินพระทัยอย่างยิ่งในการเดินป่าเพราะ “แม่วอน
เรียนก็แะ^๕นนั้นโน้นโน้น” ตามประสาคนรักกันในวัยหนุ่มสาว คำ “นั้น นี โน้น โน้น”
ให้ภาพของต้นไม้ในป่าทั้งในระยะใกล้และไกล หรือบทที่ว่า

แม่นดวงกมลาค ^๕ ได้	มาตล
โดยสถานแถวสกล	ทีน ^๕
จักชวนแม่ชมบน	บรรพต โพนแฮ
พลา ^๕ งแม่ชมเรียนช ^๕	แม่ชเรียนชม

การใช้คำซ้ำแต่วางตำแหน่งผิดกันในบาทสุดท้ายในโคลงบทนี้^๕แะให้เห็นสภาพ
การชมป่าอย่างมีความสุข พระมหาอุปราชและนางสนมต่างถ้อยที่ถ้อยอาศัย^๕ชชวนชมกัน

ในบทนิราศนั้นแล้ว ไม่ว่าพระมหาอุปราชจะทอดพระเนตรเห็นสิ่งใดในป่า เป็น
ต่อนึกเปรียบเทียบกับนางและความรู้สึกของพระองค์เองเสมอ กวีได้พยายามที่จะใช้คำง่าย ๆ
ย้าให้ผู้อ่านเข้าถึงความในใจของพระมหาอุปราชขณะนั้นว่า

“โคกพิ ^๕ โคกสมด้วย	คงไม่นานมี”
“สวาทคงเรียนสวาทเจ้า	จากแล้วหลงครวญ”

“นักระกำนัมไม้	แมนแมนทรวงเรียน”
“ตุมตึงตุมต๊ะซอน	ออกอันกันแสง”
“เสกยั้งเสกหญัทย	พี่เศร่า”
“ปางกินบ่เป็นกิน	กินโศก”
“นอนต้งนอนป่าช้า	ชอกข้าทรวงสลาย” ฯลฯ

ดูตามทีทรวงคร่ำครวญแล้วจะเห็นว่าพระมหาอุปราชาช่างได้รับความทุกข์ทรมานเสียนี้กระไรในการที่ต้องจากนาง ทั้งนั้เพราะเนื่อความทำนองเดียวกันถ้ากล่าวหลายครั้งก็สามารถสร้างอารมณ์ให้แก่ผู้อ่านได้ ผู้อ่านเห็นภาพว่าพระมหาอุปราชานั้ “พระแต่โศกแต่เศร่า แต่สร้อยเสนทวิ” เสียจริง ๆ

พระมหาอุปราชายังไม่ทรวงกลายทุกซั้ก็เกิดเหตุร้ายขึ้นอีก นั้นคือกลางครั้งที่สองในตอนนั้ โศลกที่พรรณนาความรู้สึกของพระมหาอุปราชได้ชัดเจนที่สุดคือ

“พระพลันเห็นเหตุไซรั	เสียวดวง แดเออย
ถนัตตังฎาหลวง	ตกต้อง
กระหม่ากระหม่นทรวง	สั่นซีต พักตร์นา
หนักหญัทยาทานร้อง	เรียกให้โหรทาย”

ลักษณะและความรู้สึก “กระหม่า กระหม่น ทรวงสั่น ซีตพักตร์ หนักหญัทย” ชักนำไปสู่พฤติกรรมต่อไปคือ “ทานร้องเรียกให้โหรทาย” เมื่อโหรทายแล้วพระองค์รู้สึก “หวาดกมลไหวไหว วาบว้า” ผู้อ่านจะยอมรับพฤติกรรมและความรู้สึกต่อเนื่องเหล่านี้ได้อย่างสนิทใจ เพราะคำที่กวีทรวงใช้ จะสังเกตได้อย่างหนึ่งว่าคำวิเศษณ์ “หวาด วาบว้า” นั้นไม่เคยปรากฏในตอนทีพระมหาอุปราชาทรวงครวญถึงเหล่าสนมกำนัลใน เพราะตอนครวญถึงนางไม่ได้อยู่ในลักษณะหวาดหวั่นแต่จะเป็นทำนอง “ธเรศร้อนนทรวง ค้งแก่นไกรโลม ออกให้โหรถวิล ออกร้าวหนาวทรวง ธิราชร้าวรานสมร ชอกข้าทรวง ฯลฯ” เราจึงเห็นความรู้สึกของพระมหาอุปราชานในแต่ละช่วงว่าต่างกัน

บทควณที่หลายของพระมหาอุปราชาสันสุตลงที่โคลง

“พระคุณทวงเพียบพัน	ภูวดล
เต็มตรลอคแหล่งบน	บ่อนไต้
พระเกศพระก่อชนม์	ชูปชีพ มานา
เกรงบ่ทันลูกได้	กลับเฝ้าตอบสนอง”

ความประทับใจของผู้่านที่มีต่อโคลงบทนี้นอกจากเสียงของโคลงไพเราะแล้ว ในด้านเนื้อหาความได้ใจความที่สมบูรณ์อย่างยิ่ง กวีได้พรรณนาถึงพระคุณที่พระราชบิดามีต่อ พระราชโอรสไว้อย่างละเอียดยิ่งคือ พระคุณมากเต็มทั่วทั้งฟ้าและดินตลอดทั้งเหนือ และใต้ เป็นผู้ให้กำเนิด แต่พระองค์ทรงเกรงว่าจะไม่มีโอกาสได้ทดแทนพระคุณดังกล่าว

เมื่อพระมหาอุปราชาสงัดใจออกสู่สนามรบ กวีได้พรรณนาไว้ว่า

“สมเด็จพระน่อนาค้าว	อัสดง
อังกุสสุธารง	รูปง้าว
กรวักครวีทรง	แสงดงเดช
เกริ่นพระเกียรติอะกร้าว	กรันฟ้าดินไหว”

เราจะเห็นภาพความเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่ของพระมหาอุปราช ทั้งนี้เนื่องจากคำหลายคำในบทนี้มีเสียงและความหมายส่อไปในทำนองนั้น เช่น อังกุส กรวักครวี เดช อะกร้าว กรันฟ้า เป็นต้น

พระราชดำรัสของสมเด็จพระนเรศวรที่มีต่อพระมหาอุปราชาก่อนที่จะทรงทำยุทธหัตถีนั้น (ดูจากโคลงที่เคยยกมาแล้วข้างต้น) ท่วงทำนองเสียงสื่อความหมายไว้หลายนัย คือ ทั้งทักทาย ยกย่องให้เกียรติ เชิญชวนทำนองทำให้ทรงกระทำยุทธหัตถี นับว่าเป็นการปิดกั้นทางปฏิเสธของพระมหาอุปราชได้อย่างนุ่มนวลที่สุดพระองค์จึงทรง “ขับคชเข้ายุทธ์แย่ง ถ้วนด้วยโดยถวิล”

ท่วงท่าของการทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรและพระมหาอุปราชาใน
กวีบรรยายไว้ได้อย่างงดงามเหลือเกิน โคลงที่แสดงให้เห็นว่าพระมหาอุปราชาทรงเป็นนักรบ
ที่คู่ควรของสมเด็จพระนเรศวรอย่างยิ่งซึ่งกวีได้เปรียบเทียบโดยยิธรรมเนียมนิยมคือ

“งามสองสุริยราชดำ	เลอพิศ นาพ่อ
พ่างพัชรินทร์ไพจิตร	ศึกสร้าง
ฤาหรามเริ่มรณฤทธิ์	รบราพณ์ แลฤา
ทุกเทศทุกทิศอ้าง	อื่น ไ้ไปเทียม”

โคลงบทนี้ถ่ายทอดของพระมหาอุปราชาซึ่งเป็นโคลงที่ประทับใจผู้อ่านโดยทั่วไปนั้น
แสดงถึงพระปรีชาสามารถในการเลือกสรรคำของกวีอย่างยิ่ง

“อุรารานร้าวแยก	ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ	ท้าวคิน
เหนือคอกชชอนชบ	สังเวช
วายุชีวาม์สุดสิ้น	สุฟ้าเสวยสวรรค”

คำ “ราน ร้าว แยก” เป็นจุดเริ่มที่จะนำไปสู่อาการ “สยบ” แล้วจึง “ทบ
ท้าวคิน ชอนชบ” ซึ่งทำให้เกิดความสงสาร แต่ถึงกระนั้นก็เป็นการ “วายุชีวาม์สุดสิ้น
สุฟ้า” เพื่อ “เสวยสวรรค” นับว่าจุดนี้เป็นจุดสะเทือนใจที่สุดที่ผู้อ่านได้รับ กรมพระปรมา
นุชิตชิโนรสได้ทรงสร้างพระมหาอุปราชาให้อุบัติขึ้นมาในบทนิพนธ์ของพระองค์ผู้ที่มีชีวิต
เลือกเหนือ อารมณ์ และพระองค์ได้ทรงจบบทบาทของพระมหาอุปราชาได้อย่างประทับใจผู้อ่าน
อย่างยิ่ง ทั้งนี้นักเพราะพระปรีชาสามารถของผู้ทรงนิพนธ์ที่ทรงเลือกสรรคำมาใช้
เหมาะสมทุกบททุกตอนนั่นเอง ภาพของพระมหาอุปราชาจึงเท่ากับผู้อ่านสามารถเข้าถึงความ
รู้สึกของตัวละครในเรื่องได้.